

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Сучасне українське літературознавство та радянська спадщина

Леся Демська-Будзуляк

Національна академія Служби Безпеки України, Київ – Україна
demska_24@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-3463-387X>

Współczesne literaturoznawstwo ukraińskie wobec radzieckiego dziedzictwa

Łesia Demska-Budzulak

Akademia Narodowa Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Kijów – Ukraina

STRESZCZENIE. Współczesne ukraińskie badania literatury w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej ujawniają dwa główne problemy: 1) brak odpowiedniego języka naukowego dla opisu bieżących wydarzeń; 2) brak świadomości własnego doświadczenia historycznego jako skolonizowanego. Jedną z głównych przyczyn obecnej sytuacji jest to, że społeczeństwo nie uznało dwóch niezwykle istotnych faktów z historii Ukrainy z ostatnich kilku wieków: okupacji i kolonializmu. Doświadczenia okupacji i kolonizacji często były traktowane w rosyjskim dyskursie imperialnym, a następnie sowieckim, jako narracja peryferyjna. To doprowadziło do wykreowania wśród Ukraińców poczucia niższości i drugorzędności, a także uformowało refleksyjny charakter praktyk naukowych w dziedzinie literaturoznawstwa. Uświadomienie sobie własnej historii kolonialnej umożliwia przezwyciężenie traumy kolonialnej poprzez tworzenie własnej narracji o autentycznym doświadczeniu historycznym. We wnioskach można stwierdzić, że należy opracować nowe, niezależne ramy metodologiczne dla ukraińskiego literaturoznawstwa.

Słowa kluczowe: literaturoznawstwo ukraińskie, dziedzictwo sowieckie, kolonializm, okupacja, peryferia, narracje historyczne, metodologia

Contemporary Ukrainian literary studies and the Soviet heritage

Lesia Demska-Budzuliak

National Academy of the Security Service of Ukraine, Kyiv – Ukraine

ABSTRACT. Current Ukrainian literary studies, within the framework of the Russian-Ukrainian conflict, reveal two primary issues: the absence of a suitable academic language for contemporary research, and a lack of awareness of its own historical narrative as a colonized nation. A significant factor contributing to the present circumstances is society's failure to acknowledge two critical aspects of Ukraine's history in recent centuries: the experiences of occupation and colonialism. The experiences of occupation and colonization were frequently treated within the Russian imperial, and subsequently Soviet, discourse as a peripheral narrative. This led to the emergence among Ukrainians of a sense of inferiority and being of secondary importance, which in turn influenced the reflective character of scientific approaches within the realm of literary studies. Gaining awareness of one's colonial history enables the overcoming of colonial trauma through the creation of a personal narrative that reflects authentic historical experiences. Consequently, it is important to develop a new and autonomous methodological framework for Ukrainian literary studies.

Keywords: Ukrainian literary studies, Soviet heritage, colonialism, occupation, periphery, historical narratives, methodology

Розмову про сучасні виклики теоретико-літературних студій в Україні варто, мабуть, почати з 1983 р., коли з'явилася славнозвісна праця Т. Іглтона *Вступ до теорії літератури*. У ній авторитетний професор, літературознавець і культуролог спробував дати відповідь на питання: чим є теорія літератури? У пошуках відповіді Іглтон, вже у другому виданні книги (1996) звернувся до аналізу джерел найвагоміших та найпоширеніших у західному літературознавстві літературних теорій ХХ ст., як він сам стверджував: від феноменології і семіотики до структуралізму й психоаналізу [Eagleton 1996: 15].

Висновок, до якого прийшов професор, вражає. Адже, на його думку: „не існує жодної «теорії літератури» у тому значенні, що немає фундаментальних тез/тверджень, які би виходили винятково з літератури, й застосовувалися винятково до літератури. [...] Навпаки, всі вони виникли в інших галузях гуманітарних наук, і їхні загальні висновки лежать за межами літератури як такої” [Eagleton 1996: 15]. Ба більше, Т. Іглтон переконаний, що теорія літератури практично вичерпала себе, оскільки вивчення літератури як певного комплексу цінностей і суджень певних людей у певну епохи стали предметом теорії культури.

Професор не дарма наголошує на тісних зв'язках між теорією і культурним контекстом. Він наводить відомий приклад краху деконструктивістської теорії, пов'язаної з викриттям співпраці з нацистами одного з її головних теоретиків Поля де Мана. Роздуми над долею теорії літератури продовжив інший британський дослідник Дж. Каллер у праці *Дуже короткий вступ до літературної теорії* (1997). У ній учений зазначає, що з кінця 60-х рр. XX ст. літературознавці почали створювати тексти, які виходять далеко за межі літератури, що сприяло переходу науковців від теорії літератури до інтерпретаційних практик [Culler 1997: 21].

У той час, коли західні гуманітарні науки переживали значні зміни, українське літературознавство кінця XX ст. у пришвидшених темпах засвоювало заборонені в радянській науковій парадигмі літературознавчі теорії XX ст. Як це все тоді виглядало, доволі промовисто описано у статті І. Фізера *Зустрічі чи зіткнення української філології із західними методологічними стратегіями* (2006). У ній дослідник говорить про два центральні виклики, що постали перед українською філологією після відновлення незалежності у 1991 р. *Перший* виклик – терміново „пригадати, осмислити й пояснити” явища українського літературного процесу й літературознавства XX ст., які досі були або заборонені, або подані винятково в руслі інтерпретації соцреалістичної теорії. *Другий* виклик полягав у здатності й готовності сприймати методологічний плюралізм, який на тоді йшов в Україну із Заходу [Fizer 2006: 4–5]. Незважаючи на те, що вчений сам дає відповідь на ці питання, він однак не може передбачити основних проблем, які криються в цих відповідях. Дещо наївно вважає, що літературознавча наука може бути вільною і незалежною, зберігаючи свій маргінальний статус у суспільстві, залишаючись винятково в академічних стінах, у руслі старої Аристотелевої парадигми й досліджуючи мистецьку іманентність літературного твору [Fizer 2006: 9].

За останні тридцять років українське літературознавство здебільшого займало таку позицію, замикаючись в академічному просторі, максимально віддаляючись від запитів і викликів реального життя, часто-густо перетворюючи наукові практики у „гру в бісер”. Одним із фатальних наслідків такого стану на сьогодні є труднощі українського літературознавства у витворенні нової мови у просторі сучасних світових гуманітарних студій.

Однак повернемося до відповідей, які дає на свої ж питання Фізер. На питання перше, чи була готова українська філологія швидко засвоїти власне проскрибоване минуле, професор відповідає, що швидше ні. Процес хоч і був запущений, однак він мав інструментальний характер, оскільки „українська філологія хоч і позбулася радянського історизму, проте [...] за інерцією залишалася наукою радше у смислі нормативного знання, ніж інтерпретаційного припущення” [Fizer 2006: 4]. Ще однією негативною ознакою спроможності українського літературознавства якісно переосмислити й засвоїти власне ми-

нуле учений називає тодішню схильність багатьох філологів „нашвидкоруч підміняти марксистську ідеологему національною ідеєю” [Fizer 2006: 4].

Відповідь щодо готовності української науки про літературу сприймати плюралізм західних методологій також звучить неоднозначно. Фізер описує дві реакції тодішніх науковців на новітні західні теорії. Так, одних науковців західні методології насторожували своєю багатоманітністю, часто змушуючи вчених займати щодо них позу „захисту національної культури” від термінологічної та естетичної дезорієнтованості [Fizer 2006: 5]. Інші ж навпаки – активно взялися до освоєння новітніх дослідницьких стратегій, як-от психоаналіз, гендерна, міфологічна й постмодерна критики.

У підсумку професор Фізер визначає ландшафт українського літературознавства початку XXI ст. як такого, що перебуває у двох методологічних зонах, а саме (згідно з визначенням С. Андрусів): традиційне/новаторське (що можна відчитувати як колоніальне/постколоніальне); тоталітарне/посттоталітарне; радянське/українське; академічне/інтерпретаційне. Цілоком також погоджується з дослідницею, що долю української філології ще довго буде визначати тріада ідеологія – методологія – термінологія [Fizer 2006: 4]. Водночас сподівається, що, рано чи пізно цю бінарність буде подолано.

Проте аналіз ландшафту сучасного літературознавства, особливо його наукової мови, засвідчує, що така поляризація в площині наукових методологій української науки про літературу здебільшого й досі існує. Коли описують, що трапилося з українським літературознавством після відновлення незалежності, не постає питання: чому саме так трапилося і ознаками чого є згадана *бінарність*? Ширше кажучи, не було зазначено найголовнішого: неможливо змінити ідеологію, методологію й термінологію, не змінивши мисленнєвої парадигми. Зрештою, заміна методологічної парадигми, як стверджує Т. Кун, є напрочуд складною справою: „Засвоєння нової теорії вимагає перебудови попередньої і переоцінки колишніх фактів, внутрішнього революційного процесу, що зрідка буває під силу одному вченому і ніколи не робиться за один день” [Kun 2001: 21]. І хоча Т. Гундорова ще у 2002 р. стверджувала, що українське літературознавство „переорієнтувалося від академічного універсалізму до методології інтерпретаційного типу” [Hundorova 2002: 14], однак це не змінило самої інтерпретаційної рамки. Українська філологія після здобуття незалежності ще певний час рухалася реактивно, намагалася увійти у гуманітарний західний плюралістичний світ через практики бінарного наукового мислення із не до кінця усвідомленою національно-культурною ідентичністю самих науковців.

Сучасна російсько-українська війна властиво оголила й загострила ці дві проблеми: бінарного мислення й розмитості, багато в чому гібридної, ідентичності, коріння якої часто сягало в радянське минуле. Важко не погодитися з М. Рябчуком, що

здобуття формальної політичної незалежності є необхідною, проте недостатньою умовою розумової емансипації від імперського центру та подолання психологічної травми, спричиненої колоніалізмом. Потрібне також належне усвідомлення колоніального досвіду, демонтаж неокolonіальних дискурсів та інституцій і кардинальна ревізія соціально-економічних відносин, на які ті дискурси та інституції досі спираються [Riabchuk 2021].

Без визначення й адекватного називання власної культурно-історичної парадигми, що сформувала українців, їхній спосіб мислення, систему уявлень та наукову мову впродовж останніх століть, неможливо досягнути адекватності й самодостатності наукового мислення й дослідницьких практик.

З цього погляду у цілковито іншій перспективі сьогодні виглядає дискусія між ґрунтовцями і західниками, що виникла в українському літературознавстві у перші роки після відновлення незалежності. Фактично це було певне протистояння двох наукових пресупозицій. З одного боку, тих, хто доволі неохоче й насторожено сприймав новітні методології, вбачаючи у них певні загрози для національної культури, а з іншого боку – тих, хто, навпаки, спрямував свої наукові зацікавлення у річище західної філології. Обидва табори мали свої цілком логічні, хоча й не до кінця усвідомлені, підстави для таких рішень, рамки яких визначалися колоніальним досвідом України. Адже, як пише Е. Томпсон, однією з ознак російського колоніалізму інших народів було формування такої ситуації, за якої історію колонізованих народів називали, на відкритий світ, розповідали колонізатори, а колонізовані народи через систему репресій й культурного геноциду змушені були зосередитися на збереженні власної національної культури [Thompson 2023: 74].

Таким чином, коли українська філологія формально позбулася рамок колоніалізму, одні науковці спрямували свій погляд в історію національної культури, намагаючись відновити культурну традицію й тяглість, максимально працюючи на полі ексклюзивної ідентичності. Натомість інші, навпаки, скерували свою діяльність назовні, прагнучи нарешті розказати світові свою історію, власним голосом, актуалізуючи національну інклюзивну ідентичність, тобто ту, якою ми вписуємося у світовий контекст. Драматизм ситуації полягає в тому, що, попри значні досягнення науковців з обох таборів, до російсько-української війни ми й надалі залишалися практично невидимою культурною спільнотою у світі.

Такий стан речей зумовлений багатьма факторами, однак найважливішим з них є той, що самі українці й до сьогодні перебувають у матриці історичної парадигми, яку їм нав'язала метрополія в добу колоніалізму. Це також відбулося й через те, що в суспільстві не були ідентифіковані два напрочуд важливі чинники української історії кількох останніх століть: окупації та колоніалізму. Після розвалу Радянського Союзу практично ніхто не сприймав нову українську державу в парадигмі або держави, яка відновила свою незалежність після окупації, або колонії, яка здобулася на незалежність.

Важко заперечити, що колонізація й окупація якнайбільше впливають на формування національної ідентичності, історико-політичної свідомості та соціокультурних практик. Попри те, що, на думку Г. Грабовича, українці ще на початку ХХІ ст. почали усвідомлювати свій колоніальний досвід [Hrabovych 2003: 11], здебільшого сприйняття нового статусу України відбувалося в парадигмі двох уявлень: 1) як про частину території одного „великого спільного російського простору”, на якому було створено окрему державу; і 2) як відновлення втраченої Української держави початку ХХ ст. Свідомості ж колоніального статусу не було. Попри численні історичні факти саме колонізаційних практик щодо України з боку Росії, українці підсвідомо витісняли факт самої колонізації, часто-густо замінюючи його свідомістю окупації.

Яким чином відсутність цієї свідомості вплинула на українське літературознавство, та й загалом на гуманітарні науки, чому навіть після 2014 р., коли був окупований Крим, ця проблема існує досі? Можна назвати це проблемою не пережитих індивідуальних досвідів. Надто багато ще тих, хто у той чи інший спосіб зазнав травми колонізації та окупації. Суспільство було не готовим визнавати свою травмованість на особистому рівні, а також усвідомити особисту причетність до колоніальних практик. Багато зусиль української гуманітаристики, у тім числі й філології, було спрямовано саме на те, аби довести, що:

1. Україна не була колонією;
2. державність початку ХХ ст. не відбулася;
3. Радянська Україна – одна з колоніальних форм існування нашої держави, яка випадково опинялася в тоталітарному просторі, – однак не можна заперечувати те, чого насправді немає.

У рамках сучасної постколоніальної теорії Радянський Союз, а до того царську Росію, неохоче визнають класичною імперією з імперіалістичними практиками. Для сучасної умовно „білої людини”, стверджує Томпсон, виглядає ненормальним і нереальним факт колонізації білих білими, а також маловірним виглядає факт „внутрішніх колоній” [Thompson 2023: 65]. Ще одна проблема полягає в тому, що, як зазначає Рябчук, порівнюючи специфіку сприйняття України в Російській імперії з Ірландією у Британській імперії, ні Москва, ані Лондон „не вважали Україну та, відповідно, Ірландію частинами своїх імперій; радше вбачали у них частину самих метрополій, назавше пов’язану з центром спільною долею” [Riabchuk 2021]. За такого погляду, знову ж таки погоджуємося із М. Рябчуком,

російське владарювання Україною було, безумовно, колоніальним, якщо тільки ми визнаємо колонією кожен етнічну/національну спільноту, позбавлену політичних, економічних та мовно-культурних прав чужоземною владою [...] Україна була позбавлена своїх прав після скасування Гетьманщини у 1764-му, а згодом – у більш лицемірний і вигадливий спосіб – після перемоги російських більшовиків над УНР у 1920-му [Riabchuk 2021].

Будь-яка колонія виникає внаслідок первинної окупації чи то військовим шляхом, чи то через анексію територій, яка згодом стає визнана зовнішніми державами. У російській парадигмі Україна й українці розглядалися не як далека колонія, а радше як периферія. Таке сприйняття формувало в українців відчуття периферійності й меншовартості. Змінити ситуацію можна було лише у два способи – реалізувати себе в ієрархії імперії, що потребувало відмови від власної національної й культурної ідентичності, або переходити в опозицію до метрополії. Українці, що прагнули незалежності, часто обирали другий шлях. Однак, усвідомлюючи себе як периферію, а не як колонію, потрапляли у пастку рефлексивності й вторинності – уся їхня діяльність набувала сенсу лише за умови протистояння центру й периферії.

Як зазначає Е. Шілс, важливим елементом системи цінностей „центру” є позитивна налаштованість до влади. Натомість „периферія” виступає як певне незначне коло людей, які хоч і мають інтенсивні та активні зв’язки з центром, однак осмислюють їх негативно, а також володіють відмінною системою цінностей [Shils 1961: 117–118]. Чим далі від центру ці люди, тим сильніше проявляється їхня „периферійність”, однак їхня система цінностей, хоч і є відмінною від центральної, вписується у неї, оскільки користується тією ж мовою, що і „центр” [Shils 1961: 121]. Саме усвідомлення себе як периферії спровокувало в українському науковому гуманітарному дискурсі бінарність мислення в рамках однієї спільної для імперського центру й периферії мови наративів. Відтак, більшість потуг українців було спрямовано не на те, щоб розповісти власну історію, але щоб заперечити історію, розказану імперією про них. З іншого боку, нерелексивне засвоєння західних методологій виказує ту ж тенденцію, притаманну колонізованим, – бажання переорієнтуватися на іншу „метрополію”, зберігаючи за собою статус маргінальності.

Г. Грабович не даремно назвав головною специфікою й складністю українського літературознавства „існування й повсякчасне діяння саме історичного виміру” [Hrabovych 2003: 18]. Історична свідомість української спільноти завжди визначала її культурну, ідеологічну та соціополітичну рамку. Відтак, підміна колоніальної свідомості периферійною, і, відповідно, створення неадекватної історичної пам’яті через відповідні наративи є однією з найбільших проблем сучасних наукових досліджень. Усвідомити своє колоніальне минуле означає змогти подолати травму колонії через власну розповідь про свій справжній історичний досвід.

Визнати колоніальне минуле – це визнати факт політичної окупації, колаборації з окупантом та ідеологічного спротиву. Водночас ототожнити себе із державницькою традицією, що її зберегла українська політична еміграція 1920-х, і наново проаналізувати й написати історію окупованих територій. Зрештою, віднайти нову мову для нових адекватних наративів. Відмова від бінарного мислення уможливорює погляд на складні процеси історії націо-

нальної культури як на багатошарові, де щільно переплетені тоталітарний досвід, колоніальні практики й форми національного спротиву.

Приклади подолання „периферійного наукового мислення” вже з’являються. У своїй блискучій праці *За лаштунками імперії* В. Агеєва вказує на іншу, історично адекватну парадигму дослідження історії української культури й літератури останніх століть саме з погляду спротиву окупації новоствореної держави, яку імперія прагнула перетворити на колонію. Авторка вказує на той факт, що: „упродовж ХХ ст. вітчизняні інтелектуали розробляли багато так чи так успішних стратегій співіснування з переможцями та протистояння їхній культурній експансії” [Aheieva 2021: 20]. Ключовим у цих стратегіях було небажання відмовлятися від національної ідентичності на користь імперії, адже усі тоталітарні практики Союзу були спрямовані на розмивання національної ідентичності у наративі єдиного народу.

Російсько-українська війна від 24 лютого 2022 р. виносить на перше місце питання історичної самосвідомості. Недостатньо лише найновіших західних методологій, коли немає свідомості свого історичного шляху. Так само, як недостатньо зацикленості лише на національній традиції, якщо не розуміти, під тиском яких факторів вона була сформована. Мабуть, найбільша проблема, з якою сьогодні стикається україністика, – це не лише розповісти світові свою історію власним голосом, але й врешті-решт знайти слова для озвучення й омовлення правди про самих себе, якою б вона не була. Поки не буде сформована належна історична матриця, наші дослідження залишатимуться якісними, але безплідними. Сьогодні ми маємо унікальний шанс відмовитися від наративів периферії й повернутися до осмислення історії окупованої держави, яке не хоче бути колонією.

References

- Aheieva V., *Za lashtunkamy imperii. Esei pro ukrainsko-rosiiski kulturni vidnosyny*, Kyiv: Vikhola, 2021.
- Culler J., *Literary theory: A very short introduction*, Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Eagleton T., *Literary theory: An introduction*, University of Minnesota Press, 1983.
- Eagleton T., *Literary theory: An introduction (second edition)*, University of Minnesota Press, 1996.
- Fizer I., *Zustrichi chy zitknennia ukrainskoi filolohii iz zakhidnymi metodolohichnymi stratehiiami*, „Slovo i chas”, 2006, no 4, s. 3–9.
- Hrabovych H., *Deiaki teoretychni problemy ukrainskoho literaturoznavstva*, [v:] Hrabovych H., *Do istorii ukrainskoi literatury. Doslidzhennia, esei, polemika*, Kyiv: Krytyka, 2003, s. 17–24.
- Hrabovych H., *Do istorii ukrainskoi literatury. Doslidzhennia, esei, polemika*, Kyiv: Krytyka, 2003.
- Hundorova T., *Metodolohichniy tysk*, „Krytyka”, 2002, no. 12 (62), s. 14–17.
- Kun T., *Struktura naukovykh revoliutsii*, per. z anhl. O. Vasylieva, Kyiv: Port-Royal, 2001.

- Riabchuk M., *Bila shkira, chorna mova. Travmatychnyi dosvid kolonialnoho upokorennia*, „Zbruch”, 2021, Bila shkira, chorna mova | Zbruch (zbruc.eu).
- Shils E., *Centre and periphery*, [v:] *In the logic of personal knowledge: Essays presented to Michael Polanyi*, Routledge & Kegan Paul, 1961, s. 117–130.
- Thomposon E., *Trubadury imperii. Rosiiska literatura i kolonializm*, per. z. anhl. M. Korchynska, Kyiv: Nash Format, 2023.